

³⁴ Козуб Ю. І. Некрополь Ольвії V—IV ст. до н. е. — К., 1974. — 183 с.; Парович-Пешикан М. Некрополь Ольвії елліністического времени. — Киев, 1974. — 220 с.

³⁵ Лейпунская Н. А. Керамическая тара из Ольвии (Из опыта изучения амфор VI—IV вв. до н. э.). — Киев, 1981. — 119 с.; Крижицкий С. Д. Ольвия: Историогр. иссл. архит.-строит. комплексов. — Киев, 1985. — 191 с.

³⁶ Русаева А. С. Земледельческие культы Ольвии догетского времени. — Киев, 1979. — 172 с.

³⁷ Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. — Киев, 1964. — 194 с.; Соломоник Э. И. Новые эпиграфические памятники Херсонеса. Лapidарные надписи. — Киев, 1973. 283 с.; Бабинов Ю. А., Курганова Ф. И., Николенко Г. И. и др. Граффити античного Херсонеса (на чернолаковых сосудах) / Киев, 1978. — 139 с.; Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического. — М.: Наука, 1983. — 94 с.; Соломоник Э. И. Граффити с хоры Херсонеса. — Киев, 1984. — 144 с.

³⁸ Анохин В. А. Монетное дело Херсонеса (IV в. до н. э.—XII в. н. э.). — Киев, 1977. — 175 с.

³⁹ Зубарь В. М. Некрополь Херсонеса Таврического I—IV вв. н. э. — Киев, 1982. — 144 с.

⁴⁰ Славін Л. М., Козуб Ю. І., Крижицкий С. Д. та ін. Античні держави Північного Причорномор'я /— Археологія УРСР. К., 1971, т. 2, с. 278—504.

⁴¹ Крижицкий С. Д., Славін Л. М. Античні міста — держави Північного Причорномор'я. — В кн.: Історія Української РСР. — К., 1977, т. 1, кн. 1, с. 187—232.

В. Д. БАРАН

Основні проблеми та результати вивчення ранньослов'янських культур на Україні

Основним завданням ранньослов'янської археології в історичному аспекті є вивчення проблеми слов'янського етногенезу і ранньої історії слов'ян, що передбачає формування слов'янської етнічної спільності, території розселення давніх слов'ян, відносин з сусідніми племенними утвореннями, римською та візантійською імперіями, дослідження економічної та соціальної структури слов'янського суспільства та ін. В археологічному плані перед вченими-славістами стоять завдання продовжувати розробки, які привели б до виділення тих старожитностей Східної та Центральної Європи, з якими можна було б пов'язати історичних слов'ян, зокрема найбільш давнє їх угруповання — венедів. Це завдання на сучасному етапі, коли відкриті і вивчені в загальних рисах ранньосередньовічні слов'янські культури (празька, пеньківська, колочинська), конкретизується в пошуках і ретроспективних розробках їх підоснов. При цьому згадані розробки неодмінно повинні проводитися як в етнокультурному, так і в соціально-економічному аспекті, включаючи якнайширше коло археологічних пам'яток та культур.

На нашу думку, це один із перспективних методів роботи, який не тільки дає можливість виявити лише ті старожитності першої половини I тис. н. е., що були включені в процеси формування ранньосередньовічних слов'янських культур, але й вимальовує шлях встановлення більш ранніх пластів I та II тисячоліть до н. е., що являють собою ті етнокультурні утворення, з якими спеціалісти ранньозалізного періоду та бронзової доби пов'язують свої надії щодо пошуків найбільш ранніх елементів матеріальної культури слов'ян.

Слід відзначити, що процес пошуків і польових досліджень, опису і розробки археологічних джерел випереджає теоретичні розробки етногенетичних процесів взагалі та етногенез слов'ян зокрема. Це, в свою чергу, створює певні труднощі при вивченні закономірностей етнокультурного розвитку, особливо при відсутності писемних джерел. Тому не дивно, що в питанні походження слов'ян, визначення їх археологічних культур на території Східної та Центральної Європи немає єдиної думки серед радянських археологів.

Останнім часом з'явилися праці, присвячені етногенетичним процесам. Значну роботу з цього питання проводить Інститут етнографії АН СРСР¹. Однак ці розробки занадто загальні, побудовані в основному

на етнографічних та історичних джерелах. Незважаючи на зацікавленість до вивчення теоретичних та методологічних основ археологічної науки, поки що бракує праць з визначенням етнічних ознак археологічної культури, на які можна було б спертися при вивченні етнокультурних процесів. До речі, ще й саме поняття археологічна культура не вийшло за межі дискусій.

Як відомо, в процесах формування етнокультурних утворень у період пізнього латену і римського часу на території Південно-Східної та Центральної Європи брали участь різні етнічні групи. Цей період характеризується масовими переселеннями і змішуванням одних етнічних груп з іншими, що викликало інтеграційні процеси в матеріальній культурі. Все це утруднює пошуки етнічних ознак, характерних для окремих спільностей.

Підготовка у відділі археології раннях слов'ян колективної праці «Етнокультурна карта території Української РСР в I тисячолітті н. е.» показала, що можна справитися з виділенням археологічних культур, визначенням їх характерних ознак і території поширення, членуванням їх на хронологічні періоди і локальні варіанти, але значно важче визначити етнічні та племінні компоненти, особливо в синкретичних культурах². Можна якоюсь мірою погодитися з В. Ф. Генінгом, що «... в археології практично розроблені, доведені до наукового методу лише процедури, пов'язані з первинною польовою фіксацією артефактів», додамо і їх археологічною обробкою та інтерпретацією. На всіх останніх рівнях ми знаходимося на стадії пошуку і експерименту³. Розробки ознак матеріальної культури, які характеризують її етнічний зміст, вимагають неослабленої уваги. Зараз поряд з такими традиційними ознаками археологічної культури, як поховальний обряд, житлобудівництво, ліпний посуд, прикраси та деякі інші специфічні елементи культури, для етнокультурних побудов використовують метод детальної типологізації і статистики з врахуванням кількісних показників, зокрема кількісного співвідношення в комплексах різних культурних типів.

На основі використання цих методичних принципів при вивченні етнокультурних і соціальних процесів на території Південно-Східної Європи в I тис. н. е. і досягнень попередніх поколінь археологів колектив відділу археології раннях слов'ян у співробітництві з археологами-славістами нашої республіки, а також вченими Москви, Ленінграда, Мінська, археологами соціалістичних країн просувається від емпіричного до теоретичного рівня вивчення старожитностей слов'ян.

Наприкінці XIX—початку XX ст. вітчизняні археологи — В. В. Хвойко, О. О. Спіцин, М. Ф. Біляшевський, С. С. Гамченко та ін. відкрили археологічні культури рубежу і I тис. н. е. на території Південно-Східної Європи⁴. Великий доробок залишили нам визначні вчені-славісти П. М. Трет'яков, В. П. Петров, М. І. Артамонов, М. Ю. Смішко, В. Й. Довженко, І. І. Ляпушкін, В. М. Даниленко, В. Т. Березовець та ін.⁵ Слід згадати і таких дослідників давніх слов'ян, як Я. Ейснер, Ю. Костжевський, І. Борковський. Саме І. Борковський вперше зібрав слов'янську кераміку VI—VII ст., виявлену на території Центральної Європи, і тим самим розпочав новий етап у вивченні ранньосередньовічних культур⁶. Зараз ці культури досліджуються і нараховують близько тисячі пам'яток на величезній території Східної та Центральної Європи від верхів'я Дніпра і Прип'яті до Балканського п-ова, верхів'я Дунаю і межиріччя Ельби та Заале. Їх вивчення вважається одним з найбільших досягнень ранньослов'янської археології в післявоєнні роки. Воно дало можливість в ретроспективному плані зайнятися пошуками тих археологічних культур, які лягли в основу їх формування, і тим самим відкрило новий етап у дослідженні слов'янського етногенезу на археологічних матеріалах.

Археологічні дослідження 50—80-х років у галузі ранньослов'янської археології характеризуються масштабністю, вдосконаленням та застосуванням нових методів, розкопками, що охоплюють всю площу до-

сліджуваних пам'яток, а в районах новобудов — і значних їх груп. Поряд з продовженням традиційного вивчення таких широковідомих культур, як зарубинецька, черняхівська, карпатські кургани, ранньосередньовічні пам'ятки слов'ян, значна увага приділяється дослідженням пам'яток поянешти-лукашівської культури, київської, вельбарської, балкано-дунайської. Створені синхроністичні таблиці до етнокультурної карти, оснований на надійно датованих комплексах, повністю спростовують теорію «хіатусів» і повного запусиння території Південно-Східної Європи в V ст. н. е.⁷

В останні роки відкриті і досліджені датовані поселення, які, безперечно, існували в гунський час. Вони розташовані від верхів'я Сейму та Південного Бугу до межиріччя Дністра і Західного Бугу й визначають ту територію, де здійснювалися процеси формування ранньосередньовічних слов'янських культур⁸. Ці розробки є значним здобутком вчених.

Нам вдалося показати культурний пласт II ст. н. е., створений в процесі інтеграції зарубинецьких, пшеворських та липицьких елементів матеріальної культури на порозі виникнення двох великих культурних утворень пізньоримського часу — київської та черняхівської культур. Важливим досягненням можна вважати визначення тих етнокультурних рис, які засвідчують безперервний розвиток субстрактного населення протягом всього I тис. н. е., а з другого боку, елементів, привнесених зовні іраномовним, балтським, фракійським, германським і тюркським населенням. Процес зміщення та інтеграції згаданих рис являє собою одну із найбільш характерних особливостей розвитку матеріальної культури населення Південно-Східної Європи в I тис. н. е. Спробуємо простежити поступовий культурний розвиток на території України в I тис. н. е.

У III ст. до н. е., коли в скіфські степи приходить сарматське населення, відбувається процес варваризації причорноморського античного світу, виникають нові землеробські культури — зарубинецька — на Середньому Дніпрі, пшеворська — на Віслі та поянешти лукашівська в лісостеповій частині Молдавії. Між цими культурами існує деяка схожість, що полягає в їх латенському забарвленні, але етнічний зміст їх був різним, по-різному склалися й історичні долі.

Першою під тиском фракійських племен гетів і даків припиняє своє існування на рубежі нашої ери поянешти-лукашівська культура. В I ст. н. е. починається занепад зарубинецьких старожитностей Середнього Подніпров'я, викликаний натиском сарматів, а населення пшеворської культури переживає в цей час період свого піднесення. Пшеворські пам'ятки поширюються на схід у західне Побужжя і Верхнє Подністров'я. В ці райони в середині I ст. н. е. просуваються окремі групи зарубинецького населення із Волинського Полісся, а з півдня — дако-гетське населення липицької культури. Створюється велика зона змішаного населення згаданих культур, в якій на Дністрі переважають липицькі елементи (Ремезівці), на Західній Волині — зарубинецькі або пшеворські (Гірка Полонка), в верхів'ях Південного Бугу — зарубинецькі (Рахни). Важко визначити, в якому напрямку розвивалася б ця нова етнокультурна група, в якій в II ст. н. е. вже помітні риси певної спільності. Однак процес її формування наприкінці II — початку III ст. порушується появою на Волині ще однієї групи населення. Маємо на увазі поселення і могильники вельбарської культури, які виникли, як вважають, внаслідок міграції гето-гепідів з Нижнього Повіслення в Північне Причорномор'я. Ця обставина значною мірою вплинула на розвиток культурно-генетичних і, особливо, політичних процесів у межиріччі Дніпра і Вісли, хоч пам'ятки, що об'єднували елементи зарубинецької, пшеворської і липицької культур, залишаються найбільш вагомим підґрунтям нових утворень — київської та черняхівської культур III—початку V ст. н. е. У південному і північному Прикарпатті в другій чверті I тис. н. е. виникає нова культура карпатських курганів,

її основою залишається місцеве фракійське населення, яке асимілюється слов'янами лише в середині і другій половині I тис. н. е.

Цей період характеризується усуненням внутріплемінної замкнутості і посиленням безпосередніх контактів з Північним Причорномор'ям де поряд з провінційноримськими містами вагоме місце займали скіфо-сарматські групи населення, яке входило до складу черняхівської культури. Не менш інтенсивними були зв'язки з дунайськими провінціями. Все це приводить до економічного та культурного розвитку населення черняхівської культури і надає їй риси, характерні для культур римської периферії. Однак під провінційноримською вуаллю простежуються елементи, притаманні попереднім культурам II ст. н. е., з'являються тенденції, що продовжують свій розвиток пізніше в слов'янських старожитностях раннього середньовіччя. Черняхівська культурна спільність розпадається в результаті подій, пов'язаних з вторгненням гуннів. Частина племен (готи, сармато-алани) залишає Східну Європу і відходить через Подунав'я на Захід. Ті черняхівські поселення, що продовжують своє існування в V ст. н. е., проявляють вже досить виразні риси слов'янських середньовічних культур — празької та пеньківської. Ці риси чітко простежені на таких відкритих в останні роки поселеннях Середнього Подністров'я, як Теремці, Сокіл, Бакота та ін., де переважають підквадратні напівземлянкові житла з печами-кам'янками і ліпний посуд празьких форм. Виразні риси пеньківської культури має поселення IV—початку V ст. поблизу с. Хлопків Баришівського району на Київщині.

Значну роль у формуванні ранньосередньовічних старожитностей зіграла київська культура, основу якої складало місцеве зарубинецьке населення. Вона займала області Подніпров'я північніше черняхівської культури, за межами зони інтенсивних провінційноримських впливів. Все це хоча і негативно впливало на її соціально-економічний розвиток, але позитивно позначилося на збереженні її етнокультурного обличчя. Зараз загально визнано, що слов'янські старожитності раннього середньовіччя за своєю соціально-економічною структурою найбільш близькі саме до київської культури III—V ст. н. е.

Проте систематичне вивчення пам'яток київської культури лише почалося. Ще не достатньо вивчений характер культури на правобережжі Дніпра, її відношення до черняхівських старожитностей, що вимагає розширення археологічних досліджень на території їх стику. Поки що не достатньо чітко простежені західна та південна межі київської культури та ін.

Як уже згадувалося, «пам'ятки ранньосередньовічних слов'ян представлені празькою, пеньківською та колочинською культурами. Найбільш повно з них вивчена перша. Деякі поселення празької культури (Рашків III на Середньому Дністрі) розкопані повністю, що дало можливість поставити питання про соціальну структуру слов'янського селища (рис. 1; 2). На Рашківському поселенні, де існувало не менше 100 жител (відкрито 92) та понад 50 господарських ям, чітко простежувалося їх групове планування дворами і колективне використання господарських приміщень. Групу жител, що складалася із двох, трьох і п'яти окремих споруд, розташованих поряд, займала велика патріархальна сім'я. Таких груп у кожному із трьох хронологічних періодів (рис. 3) на поселенні Рашків III існувало від п'яти до семи. Вони вели самостійно своє господарство і разом склали сільську общину. В кожному із періодів уже виділяються окремі індивідуальні господарства, що характерні для перехідного періоду від родової до сусідської общини.

Такі масштабні дослідження відкривають шлях до палеоекономічних та демографічних досліджень і проливають світло на соціально-економічну структуру слов'янського суспільства в ранньому середньовіччі. Гіпотези про те, що слов'яни в цей час жили невеликими родовими колективами, у світлі здобутих матеріалів вимагають перегля-

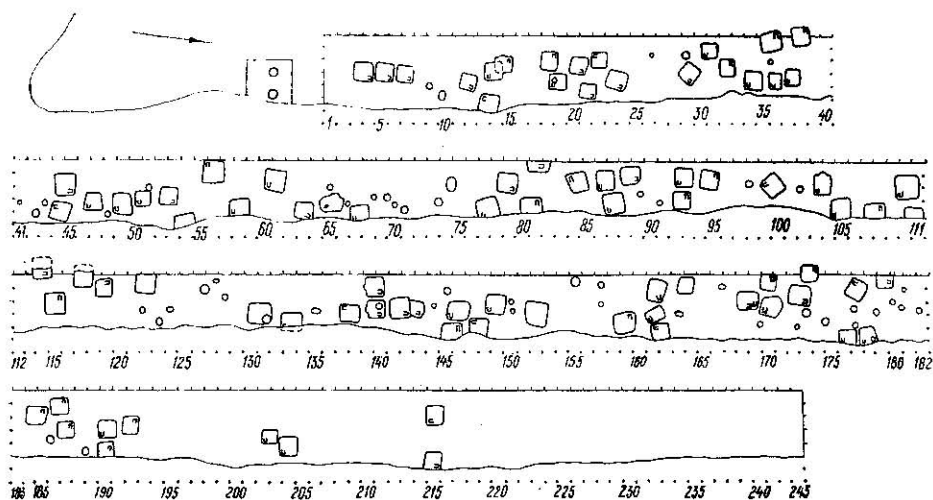

Рис. 1. План розкопу поселення V—VII ст. Рашків III.

ду. Разом з тим слід відзначити, що розробки проблем соціально-економічної структури населення України в I тис. н. е. ще не забезпечені достатньою мірою матеріалами. Перехід від емпіричних до теоретичних розробок вимагає і якісно нових джерельних даних, які можуть поступати лише в результаті широкомасштабних польових робіт.

Дослідження слов'янських культур раннього середньовіччя поряд з писемними джерелами конкретизували шляхи розселення слов'ян у цей період.

За характером археологічних пам'яток встановлено, що шляхи слов'янського розселення в ранньому середньовіччі ведуть із Подніпров'я та Подністров'я на Середній Дунай, а звідти, через його верхів'я, у межиріччя Ельби і Заале і далі на північний захід. За характером житлобудівництва поселення слов'ян VI—VII ст. межиріччя Ельби і Заале ближчі до селищ межиріччя Дніпра і Вісли, ніж межиріччя Вісли і Одри⁹.

Рис. 2. Учасок розкопу на поселенні V—VII ст. Рашків III.

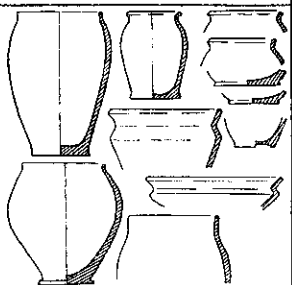

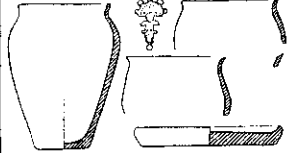
Рашків III	Кераміка	Сторони євразія	Кількість жител
I період д друга половина I ст. - початок VI ст.		XX	21
II період VI ст.		XXX	23
III період VII ст.			35

Рис. 3. Кореляційна таблиця по періодизації поселення Рашків III (за даними археоманітного датування).

Правобережжі на базі праських пам'яток виникає культура Луки Райковецької. Праські пам'ятки вносять свій певний внесок і в формування волинцівських і роменських старожитностей Лівобережжя, хоча основною базою останніх стали пеньківська та колочинська культури.

В останній чверті I тис. н. е. матеріальна культура східних слов'ян розвивається у напрямку її уніфікації, що відбиває процеси консолідації східнослов'янських племен, які охоплюють і північні області Східної Європи. Цьому сприяло загальне економічне піднесення — розвиток ремесел, землеробства, обміну. Продовжується заселення слов'янами території Нижнього Подунав'я, на північному сході — Оки, доходять слов'яни до Верхнього і Середнього Дону, де виникає борщівська культура.

Важливою проблемою етнокультурної карти Східної Європи I тис. н. е. є визначення за археологічними даними районів, які займали згадані літописом племена і їх союзи. Це важке завдання. Над ним працює чимало археологів. Однак значною мірою їх результати можна вважати лише попередніми. Літописець називає райони, де жили певні східнослов'янські племена. Допустимо і логічно, що ранньосередньовічні пам'ятки цих районів з ними пов'язані. Але уточнення меж між окремими племенами і їх групами на основі археологічних матеріалів вимагає ще дальших розробок. Хоча вже і зараз досягнуті певні результати. Групу поселень Київщини і Канівщини пов'язують з полянами, пам'ятки Східної Волині, починаючи з типу Корчака, — з древлянами; Південного Подніпров'я та Побужжя — з уличами; Дністро-Прутського межиріччя — з тиверцями; групу поселень і могильників Закарпаття і Північного Прикарпаття — з хорватами, старожитності Західної Волині і Верхнього Дністра — з дулібами — волинянами — бужанами. Визначена територія сіверянського союзу племен на Лівобережжі.

Основні риси матеріальної культури східних слов'ян, які сформу-

Найвні матеріали спростовують гіпотези окремих румунських археологів, які намагалися інтерпретувати пам'ятки типу Костиша-Ботошани й Іпотешки-Кіндешти-Чурел як поселення виключно дако-романського населення. В структурному відношенні вони являють собою конгломератне явище, в якому провідне місце займають підквадратні житла з печами-кам'янками, ліпна слов'янська кераміка праського та пеньківського типів, невідомі в Подунав'ї до приходу туди слов'ян. Розселення слов'ян в Подунав'ї було тривалим і мирним процесом. У результаті їх контактів з дако-романським населенням і виникли пам'ятки, в яких поєднуються слов'янські риси і риси місцевого населення.

У VII ст. племена праської, пеньківської та колочинської культур стають основою формування слов'янських культур останньої чверті I тис. н. е. На

валися в другій половині I тис. н. е., лягли в основу давньоруської культури, відображаючи історичну послідовність розвитку східного слов'янства.

В. Д. БАРАН

Основные проблемы и результаты изучения раннеславянских культур на Украине

Резюме

Вклад археологов Украины в изучение культуры ранних славян растет с каждым годом. Успешно заполняются конкретными памятниками и «белые пятна» — II и V вв. Установлено, что основные черты раннесредневековых культур зарождаются еще в римское время на основе киевской и некоторых группировок черняковской культур, в свою очередь восходящих к зарубинецкой и пшеворской культурам рубежа нашей эры. На повестке дня исследование социально-экономической организации славянского общества, уточнение путей расселения славянских племен, их контактов с другими этническими массивами, изучение процесса формирования на основе славянских культур культуры Древнерусского государства.

¹ Бромлей Ю. М. Очерки теории этноса. — М., 1983, с. 412.

² Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985, — 183 с.

³ Генинг В. Ф. Объект и предмет науки в археологии. — Киев, 1983, с. 204.

⁴ Хвойка В. В. Поля погребений в Среднем Поднепровье. — ЗРАО. Н. С., 1901, т. 12, вып. 1/2, с. 172—190; Спицын А. А. Расселение древнерусских племен по археологическим данным. — СПб., 1899. — 55 с. — (Журн. м-ва нар. просвещения; Кн. 8); Беляшевский Н. Ф. Поля погребальных урн. — В кн.: АЛЮР. Киев, 1904, с. 1—2; Гамченко С. С. Житомирский могильник: Археол. исслед. житомир. группы курганов. — Житомир, 1888, с. 1—124.

⁵ Третьяков П. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге. — М.; Л., 1966, с. 306; Петров В. П. Етногенез слов'ян. — К., 1972, с. 202; Артамонов М. И. Вопросы расселения восточных славян и советская археология. — В кн.: Проблемы всеобщей истории. Л., 1967, с. 29—59; Смишко М. Ю. Відносно концепції про германську належність культури полів поховань. — МДАПВ, 1961, вип. 3, с. 59—76; Довженко В. Й. Землеробство древньої Русі. — Киев, 1961, с. 267; Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа. — М.; Л., 1961, с. 382; Даниленко В. М. Пізньозарубинецькі пам'ятки київського типу. — Археологія, 1976, 19, с. 65—91.

⁶ Borkovski J. Staroslovanska keramika ve Stredni Evrope. — Praha, 1940, s. 75.

⁷ Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э. — Киев, 1985. — 183 с.

⁸ Баран В. Д. Сложение славянской раннесредневековой культуры и проблема расселения славян. — В кн.: Славяне на Днестре и Дунае. Киев, 1983, с. 8, рис. 1.

⁹ Там же, с. 45, рис. 16.

П. П. ТОЛОЧКО

Основні досягнення та перспективи розвитку давньоруської археології України

Основним об'єктом вивчення давньоруської археології з часу її зародження стало місто. Пояснюється це не лише винятковим багатством археологічних джерел, які утримуються в міському культурному шарі, але і надзвичайно широким спектром проблем, які можна розв'язати за їх допомогою. Археологічні дослідження Києва, Чернігова, Галича, Переяслава, Вишгорода, Білгорода, Любеча, Городьска, Плісненська, Воїня, Звенигорода, які проводилися протягом тривалого часу М. К. Каргером, Б. О. Рибаківим, В. Й. Довженком, В. А. Богусевичем, В. К. Гончаровим, М. П. Кучерою, В. В. Ауліхом, автором та іншими археологами, дали можливість відтворити яскраву, хоча, зрозуміло, і не зовсім повну, картину історії їх матеріальної культури.